

УДК 655.11(1-04)”14/17”

Joanna Krauze-Karpińska
Instytut Badań Literackich PAN

DRUKARZE „POGRANICZA” (XV-XVIII w.)

W artykule rozpatruje się sytuację drukarstwa na polskich, ukraińskich i litewskich ziemiach objętych pojęciem „pogranicza” w okresie XV-XVIII w. Skupia się uwagę przeważnie na prawosławnych, hebrajskich i protestanckich drukach. Przedstawiono postacie wybitnych drukarzy, ich sztukę poligraficzną i drzeworytniczą. Przeanalizowano sytuacje powiązań i wpływów pomiędzy poszczególnymi ośrodkami wydawniczymi.

Słowa kluczowe: drukarstwo, pierwsi drukarze, pogranicze, wydawnictwo.

Йоанна Краузе-Карпінська. Друкарі «Пограниччя» (XV-XVIII в.).

У статті розглядаються ситуація у друкарстві на українських, польських та литовських землях, об'єднаних поняттям «пограниччя», у XV-XVIII ст. Увагу зосереджено здебільшого на православних, єврейських та протестантських друках. Представлено постаті видатних друкарів, їхню поліграфічну і літографічну майстерність. Проаналізовано ситуації взаємозв'язків та впливів поміж окремими книговидавничими осередками.

Ключові слова: друкарство, першодрукарі, пограниччя, книговидавництво.

Krauze-Karpińska Joanna. Borders' publishers (XV-XVIII centuries).

The article examines the situation of the typography in Ukrainian, Polish and Lithuanian lands incorporated the concept of «frontier» the XV-XVIII centuries. The focus is mostly on the Orthodox, Protestant and Jewish press. The article presents prominent figures of their printers, lithographic and printing skills. There is analyzes the situation of relationships and impacts between individual publishing centers.

Keywords: printing, pioneer, frontier, book publishing.

W 1479 r. prawo miejskie w Krakowie przyjął pochodzący z Neustadt we Frankonii hafciarz złotniczy, Niemiec, Szwajpolt Fiol [6, t. 1. S. 25-39]. Ożenił się z Polką, Małgorzatą, córką rzeźnika krakowskiego Mikołaja Lubczyca. Imał się różnych zawodów. Wraz z Hanuszem Jaklem prowadził m. in. zajazd dla podróżnych. Nawiąawszy bliski kontakt z dwoma rajcami krakowskimi: Janem Turzonem oraz jego szwagrem i wspólnikiem Janem Tesznarem, którzy następnie udzielili mu finansowego wsparcia, podjął dość kosztowną decyzję o zorganizowaniu w Krakowie pierwszej na świecie drukarni ksiąg cyrylickich na użytek cerkwi prawosławnej. Nie jest zresztą wykluczone, że prócz znanych dziś cyrylickich produkcji Fiolowskiej tłoczni wychodziły także spod jej pras niewielkich rozmiarów druki czeskie i polskie [7. – S. 315; 3. – S. 230].

Czcionek wzorowanych, wedle Evgienija Nemirovskiego, na ruskim półustawie, dostarczył mu giser z Brunszwiku Ludolf Borchtorp (lub Borsdorff) [15. – nr 48]; dostrzega w nich wszakże badacz estetyczne wpływy włoskiej antykwy [12. – S. 101-105]. W zorganizowanej przez siebie drukarni Fiol zatrudniał: swego niemieckiego rodaka (sądząc z imienia) – Ottona, dwóch Polaków: Bogusza i Gabriela (Gawrzyjała) oraz czeladnika Jana, o którym lakoniczny zapis źródłowy (Johannes der Buchdruckerge-

selle) nie pozwala stwierdzić, jakiej był narodowości [6, t.1. – S. 33-34, 15. – nr 50]. Pojawia się też przypuszczenie, że w tłoczni Fiola pracował późniejszy znany drukarz pilzneński Mikulaš Bakalař Štetina [7. – S. 317]. Typograf musiał także współpracować regularnie z osobami dobrze znającymi język i obrządek cerkwi wschodniej, bo czy sam je znał, nie jest jasne. Niemirowski wysuwa śmiałą tezę, że pomocnicy drukarza wywodzili się ze środowiska białoruskich i ukraińskich słuchaczy lub wykładawców Akademii Krakowskiej (wskazuje nawet konkretne nazwiska przypuszczalnych współpracowników: Stanisław Biel z Nowego Miasta, Paweł z Krosna czy Jerzy z Drohobycza Kotermak). Podstawami dla czterech znanych dziś wytoczonych przez Fiola druków mogły być, zdaniem tego badacza, rękopisy związane z tradycją moskiewską (*Časoslov*, *Triod' postnaja* i *Triod' cvetnaja*) lub północno-wschodnioruską (*Oktoich*). Cechy językowe tego ostatniego sugerują wszakże, że redakcją tekstu zajmowali się pracownicy pochodzący z terenów dzisiejszej Ukrainy [12. – S 152; 6, t.1. – S. 34]. Na odwrocie pierwszej karty *Oktoichu* odbity został drzeworyt niezwiązany tematycznie z książką, przedstawiający scenę ukrzyżowania [il. 1], który, w opinii znawczyni dawnej grafiki książkowej Ewy Chojeckiej, umieszczony tam został na wzór rycin kanonowych z mszałów rzymskokatolickich. Chojecka, wskazując na nieortodoksyjne, odbiegające od zasad tworzenia religijnych przedstawień przyjętych w prawosławnej tradycji, rozwiązania kompozycji graficznej, doszukuje też się związku tej ryciny z norymberską oficyną Kobergera [3. – S. 225, 234-235].

Śmiałe przedsięwzięcie Fiola nie znalazło aprobaty w oczach katolickich władz kościelnych; oskarżony o herezję i osadzony na pewien czas w więzieniu drukarz nie mógł kontynuować swej działalności.

Przywołuję tu w ogromnym skrócie i uproszczeniu, za co przepraszam, niektóre fakty dotyczące pierwszego w dziejach czarnej sztuki drukarza ksiąg cyrylickich, ponieważ uświadamiają nam one, sytuację panującą w powstałej w wyniku dwustronnej politycznej umowy – unii personalnej, potwierdzonej i pogłębianej następnie kolejnymi traktatami – Rzeczypospolitej. W czasach największego rozwoju terytorialnego, przypadającego na pierwszą połowę wieku XVII zajmowała ona obszar niemal miliona kilometrów kwadratowych. Na obszarze tym zamieszkiwała ludność wielu narodowości, które łączyła zgoda na podporządkowanie się wspólnemu monarsze i wspólnej państwowej administracji. Polacy stanowili około połowy populacji Rzeczypospolitej; po nich najliczniejszą grupę tworzyli Rusini (Ukraińcy i Białorusini), zamieszkujący wschodnie i południowo-wschodnie obszary państwa, dla których silnym spoiwem był język a zwłaszcza alfabet. Północno-wschodnie tereny właściwej Litwy zamieszkiwali Litwini, Łotysze stanowili etniczną większość w Inflantach. W zachodniej Wielkopolsce i Prusach Królewskich, a także w wielu miastach na terenie całej Rzeczypospolitej liczną grupę stanowiła ludność niemiecka. Obrazu dopełniają mniejszości: żydowska, ormiańska, tatarska i inne wspólnoty narodowo-plemienne rozproszone po różnych zakątkach kraju. Gdy przyjrzymy się z tej perspektywy państwu polskiemu, a nadto uwzględnimy w naszym obrazie również te obszary, które w skład jego organizacji nie weszły: Śląsk, Prusy Książęce, Pomorze, choć mogłyby wejść w innych niż zaistniałe okolicznościach politycznych, znaczna część Europy środkowowschodniej jawi się nam jako wielkie pogranicze, na którym spotykały się ze sobą różne narodowości, języki (i alfabety), religie, kultury i obyczaje.

Obraz państwa wielonarodowościowego komplikuje jeszcze pojawienie się w wieku XVI nowych, reformowanych kościołów, stanowiących nowe podziały i stawiających nowe granice w dotąd w zasadzie dualistycznym społeczeństwie chrześcijan. Różnice między poszczególnymi grupami polskiego społeczeństwa stają się wyraźniejsze, gdy podziały wyznaniowe nakładają się na narodowościowe. Dlatego też użyty w tytule termin pograniczne opatrzony został cudzysłowem. Cudzysłów wskazuje na istnienie niewytoczalnych geograficznie lecz realnie istniejących granic między kulturową i narodowościową większością a innymi nacjami, językami, religiami, kulturami i tradycjami obecnymi wewnątrz jednoczącego się politycznie państwa.

Wynalazek druku, mimo początkowych oporów różnych środowisk, umożliwił upowszechnianie nowych prądów i idei, przyczyniając się znacząco do alfabetyzacji i awansu cywilizacyjnego społeczeństw. Dostępna w sposób niemal nieograniczony książka stała się najskuteczniejszym nośnikiem myśli i poglądów, a co za tym idzie także narzędziem rozmaitej propagandy. Dlatego po krótkim okresie pojawiania się i znikania efemerycznych drukarni (do nich należała także oficyna Fiola) przypadającym na wiek XV, czarna sztuka, podobnie jak w całej Europie, zadomowiła się na terenach Rzeczypospolitej, a poszczególni członkowie wielonarodowego i wielowyznaniowego społeczeństwa zapragnęli wyartykułowania własnej tożsamości i związanych z nią poglądów oraz wyznawanego systemu wartości, a także utrwalania i rozpowszechniania ważnych tekstów swej, wyjątkowej, odrębnej od innych, kultury.

Przez cały wiek XVI trwał na ziemiach polskich dynamiczny rozwój przemysłu typograficznego. Najpierw w stołecznym i uniwersyteckim Krakowie poszukujący sprzyjających warunków do rozwinięcia produkcji wydawniczej przybysze z terenów niemieckojęzycznych (Jan Haller, Florian Ungler, Hieronim Wietor, Jakub Siebeneicher czy Szarfenbergowie) organizowali dobrze wyposażone i sprawnie działające warsztaty, które na przestrzeni kilkudziesięciu lat, w miarę rozwoju rodzimego, polskiego piśmiennictwa, z «drukarni w Polsce» zaczęły się przekształcać w «drukarnie polskie». Ich właściciele polonizowali się, kształcąc równocześnie miejscowych fachowców i kontynuatorów swej działalności.

Potem, z niewielkim tylko opóźnieniem w stosunku do krakowskiego „centrum”, swoje warsztaty organizować zaczęli także przedstawiciele mniejszości narodowych i wyznaniowych. Około roku 1522 powstała w Wilnie prawosławna typografia połocczanina Franciszka Skoryny [6, z. 5. – S. 224-230], będąca równocześnie pierwszą drukarnią w tym mieście. Do końca wieku XVI na terenie wielkiego Księstwa Litewskiego, w skład którego chodziły również ziemie dzisiejszej Białorusi i Ukrainy, powstają kolejne tłocznie ruskie: Bazylego Ciapińskiego w Ciapieniu (1565), Iwana Fedorowa w Zabłudowie (1568), przeniesiona później do Lwowa (1572) a następnie do Ostroga (1572); czy też Staupigialna (1586), która przetrwała aż do wieku XIX, wreszcie wileńskie warsztaty: Mamoniczów (1574) i Wasyla Haraburdy (1582). W wieku następnym cyryliczne księgi tłoczyły oficyny w Stratyniu (Fiodora Bałabana), Derwanii, Kryłosi, Kijowie, Uhercach, Rachmanowie, Czetwertyni, Łucku, Czernihowie, Czarnej i Krzemieńcu. Obok prawosławnych działają tu drukarnie unickie w Wilnie (Mamoniczów, przejęta później przez Bractwo Świętego Ducha), Uniowie, Lwowie (warsztaty Szumlańskiego i bazylianów) oraz Supraślu (bazylianów). Warto zwrócić uwagę, że spod pras drukarni unickich

wychodziły publikacje przeznaczone dla wyznawców różnych religii, tłoczone w języku staro-cerkiewnym, po łacinie i po polsku. W wieku XVIII powstają jeszcze oficyny: unicka w Poczajowie (bazylianów), prawosławna w Mohylewie oraz Drukarnia Rządu Gubernialnego w Kamieńcu Podolskim drukująca po polsku i po rosyjsku. Księgi dla staroobrzędowców tłoczone były w wieku XVIII w Mohylewie (Drukarnia Bracka), Wilnie, Supraślu, Poczajowie (drukarnie bazylikańskie) Warszawie (Drukarnia Piotra Dufoura) i Grodnie (Drukarnia Antoniego Tyzenhauza i Barucha Romma) [8. – S. 63-98, 149-161 (wykaz druków)].

W 1534 r. bracia Samuel, Aszer i Eljakim Heliczowie zorganizowali pierwszą na ziemiach polskich drukarnię ksiąg hebrajskich na krakowskim Kazimierzu [6, t. 1, cz. 1. – S. 380-385]. W Lublinie powstanie drukarni hebrajskiej, założonej w 1547 r. przez Izaaka syna Chaima i Józefa syna Jakuba Jakar i działającej z niewielkimi przerwami blisko 140 lat, znacznie wyprzedziło organizację pierwszej stałej polskiej oficyny Pawła Konrada w 1630 r. [6, t. 1, cz. 1. – S. 388-389; cz. 2, vol. 1. – S. 332-336].

Warto zwrócić uwagę, że pierwsi ci drukarze „mniejszościowi” należeli w swych środowiskach do intelektualnej elity. Franciszka Skorynę śmiało można zaliczyć do humanistów. Wykształcenie i stopień doktora atriium zdobył w Akademii Krakowskiej, zdał egzamin na fakultecie medycznym w Padwie, doświadczenie zawodowe w zakresie drukowania ksiąg zdobył w czeskiej Pradze, gdzie, wpisując się w nurt tworzenia narodowych przekładów Biblii obecny w całej humanistycznej Europie, wydał w 22 oddzielnych woluminach poszczególne części Pisma Świętego, niektóre we własnym tłumaczeniu na język ruski (prace te kontynuował w Wilnie) [6, z. 5. – S. 224-230].

Bracia Heliczowie, którzy drukarskiego rzemiosła uczyli się w hebrajskiej oficynie Gerszona Hakohena w dość kosmopolitycznej w owym czasie, uniwersyteckiej Pradze, jawią się także jako ludzie renesansu. Należeli oni, jak się wydaje, do niezbyt licznego odłamu społeczności żydowskiej podatnego na asymilację i otwartego na inność. Karta tytułowa druku kodeksu rytualnego pt.: *Szaarej Dura*, opatrzona winiętą przedstawiającą polskie godło narodowe – orła, była sygnałem lojalności wobec polskiego państwa i podporządkowania się jego prawom. W roku 1537 przeszli oni na katolicyzm, co podważyło zaufanie do nich gminy żydowskiej i praktycznie uniemożliwiło, mimo najwyższych kwalifikacji, wydawanie hebrajskich ksiąg [6, t. 1, cz. 1. – S. 380-385].

Z kolei założyciele hebrajskiej tłoczni działającej w Lublinie od 1547 do 1572 r. – syn i zięć drukarza oleśnickiego Chaima Schwarza – drukowali wcześniej w Bawarskim Ichanhausen i w Heddersheim koło Frankfurtu, gdzie niewątpliwie mieli okazję zetknąć się z tendencjami i prądami umysłowymi swych czasów [6, t. 1, cz. 1. – S. 388-389].

Kolejne drukarnie żydowskie działały w Krakowie nieprzerwanie od roku 1569 do 1670. Najpierw własną oficynę otworzył tam przybyły z Prościejowa na Morawach włoski Żyd Icchak ben Aaron Prostic; którą po jego śmierci przejęli ją i prowadzili do roku 1628 jego dwaj synowie i wnuk [6, t. 1, cz. 1. – S. 385-388; cz. 2, vol 2, s. 690-702]. Następnie w latach 1630-1670 działała tu drukarnia założona przez Menachema Majzelsa, a od 1659 r. prowadzona przez jego zięcia Jehudę [6, t. 1, cz. 2, vpl. 2. – S. 702-711]. W Lublinie produkcję ksiąg hebrajskich kontynuowali do roku 1647 przedstawiciele rodu Jaffów; działalność przerwana powstaniem Chmielnickiego i wojną szwedzką wznowił w latach 1665-1685 Szlomo (Zalman Jaffe) [6, t. 1, cz. 1. – S. 389-390; cz. 2, vol. 2. – S. 716-728].

W wieku XVIII licznie pojawiają się drukarnie hebrajskie w wielu miejscowościach na ziemiach ruskich (*Drukarze dawnej Polski* wymieniają ich dwadzieścia), nie wszystkie działały długo i z powodzeniem, niektóre bardzo szybko znikają z typograficznej mapy tych terenów) [6, z. 6, s. 8-9]. Swoją oficynę w roku 1781 otrzymują Żydzi na Mazowszu. Przywilej na druk ksiąg hebrajskich odstąpił Janowi Antonowi Krügerowi Piotr Dufour. Powstała wówczas drukarnia w Nowym Dworze Mazowieckim, a 11 lat później także jej filia w Węgrowie [6, t. 3, cz. 2 – S.171-172, 373-374]. W końcu wieku XVIII drukarnię w Grodnie oraz jej filię wileńską zakłada Boruch Romm [6, z. 5. – S. 222-223].

Wraz z ideami humanistycznymi docierają do Polski różne nurty europejskiej reformacji, zyskując tu sporą i dość dynamicznie wzrastającą przez cały wiek XVI liczbę zwolenników. W ślad za tym pojawiają się na typograficznej mapie Rzeczypospolitej oficyny jawnie i jednoznacznie deklarujące swój wyznaniowy charakter. Najwcześniej, bo w roku 1553 powstała z inicjatywy Mikołaja Radziwiłła Czarnego i utrzymywana jego kosztem kalwinistyczna drukarnia w Brześciu Litewskim. Kierowali nią wyznawcy kalwinizmu: Bernard Wojewódka, Stanisław Murmelius, Cyprian Bazylík, a najważniejszym powstałym tu dziełem był polski przekład całości Pisma świętego zwany *Biblią brzeską* [6, z. 5. – S. 45-52, 65-66, 180-187, 248-254]. Kilka lat później (zapewne 1558) rozpoczęła działalność towarzysząca innowierczej szkole, prowadzona przez Daniela z Łęczycy drukarnia w Pińczowie [6, t. 1, cz. 1. – S. 140-144]. W Wilnie różnowiercze typografie prowadzili: Jan i Józef Karcanowie (1580-1640), Daniel z Łęczycy, Jakub Markowicz, Sultzerowie, Melchior Pietkiewicz i Piotr Blastus Kmita [6, z. 5. – S. 70-86, 107-118, 130-140, 160-166, 195-196, 235-236].

Z kolei członkiem zboru ewangelickiego był jeden z najwybitniejszych typografów krakowskich XVI w. Maciej Wirzbięta, chociaż jawnie nie deklarował on wyznaniowego charakteru swojej drukarni, a nieaprobowane przez Kościół katolicki swoje publikacje wydawał często anonimowo [6, t. 1, cz. 1. – S. 358-371; 15. – passim]. W 1574 drukarnię ariańską założył w Krakowie członek tamtejszego zboru Aleksy Rodecki. Przeniósł ją później do Rakowa, który stał się główną siedzibą braci polskich. Oficyna rakowska działała do roku 1638 (od 1600 kierowana przez zięcia Rodeckiego – Sebastiana Sternackiego) [6, t. 1, cz. 1. – 175-186, cz. 2, vol. 2. – S. 601-608; 10. – 25-79 (bibliografia)]. Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego działały także tłocznie antytrynitarskie. W 1562 r. uruchomiona została Radziwiłłowska drukarnia w Nieświeżu (1562; po wypędzeniu arian z Nieświeża w roku 1571 przeniosła się do Zaslawia), kierowana przez przybyłego z Pińczowa Daniela z Łęczycy, która swoją działalność rozpoczęła, co ciekawe od, próby szerzenia protestantyzmu wśród ludności prawosławnej za pomocą tłumaczonych na język cerkiewny dwóch prac Szymona Budnego [6, z.5. – S. 70-86; 190-191]. W 1574 r. w Łosku założona została Drukarnia zamkowa Jana Kiszki [6, z. 5. – S. 145]. Efemeryczne warsztaty powstały w latach 70. w Lusławicach i Węgrowie.

W Wielkopolsce znaleźli schronienie bracia czescy. W Lesznie powstało seminarium i szkoła, której rektorem został Jan Amos Komeński. Na ich potrzeby zorganizowano też drukarnię [6, t. 3, cz. 1. – S. 156-162]. Z inicjatywy humanisty z najbliższego otoczenia Jana Zamojskiego, Jana Hilchena w krótkim okresie podporządkowania lennego Infant Królestwu Polskiemu powstała pierwsza na tym terytorium drukarnia Mikołaja Mollena w Rydze, z racji społecznej i narodowej struktury mieszkańców tego miasta

bardziej związana z kulturą niemiecką i protestantyzmem niż z Polską [6, z. 5. – S. 169-175].

Szczególnie dobre warunki dla rozwoju zyskała protestancka mniejszość niemiecka w bogatych miastach Pomorza: Gdańsku, Toruniu i Elblągu, gdzie działały świetnie zarządzane i reprezentujące wysoki poziom nauczania różnowiercze gimnazja, typografie tam powstające zaspokajały potrzeby władz miejskich i szkół. Tu mniejszość stała się faktycznie większością, a dominujące gdzie indziej polskie i katolickie instytucje znalazły się w sytuacji „pogranicznej” mniejszości.

Powyższe zestawienie działalności warsztatów typograficznych drukujących na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów pozwala na stwierdzenie, że każda właściwie wyodrębniona grupa narodowościowa czy religijna mogła liczyć na drukowaną reprezentację swych racji i poglądów – tego wszystkiego, co wyróżniało ją spośród ogółu społeczeństwa. Możliwość tworzenia narodowych i wyznaniowych instytucji trudniących się wydawaniem różnych gatunków piśmiennictwa dawała szansę manifestowania tej odrębności. Przyzwolenie na względną swobodę ich działalności nazywane bywa wyjątkową tolerancją polskiego państwa i narodu. Tolerancja jednak to określenie niejednoznacznie pozytywne, oznacza bowiem jedynie uznanie prawa do posiadania poglądów, ocen czy wierzeń innych niż podzielane przez większość. Nie pociąga za sobą ani konieczności ich zrozumienia, ani podjęcia współdziałania. Nie wymusza zatem narodowej integracji państwa złożonego z tak różnych grup ludzkich. Relacje między poszczególnymi nacjami, i wyznaniami oparte były często na wzajemnej nieufności. Dochodziło do kontrowersji i polemik, zwłaszcza wyznaniowych, niekiedy przybierających formę paszkwili i propagandowych broszur z upodobaniem drukowanych przez obie strony. Na przełomie wieków XVI i XVII kontrowersje, umiejętnie podsycane przez ideologów, przybierały na sile. Na ich tle powstawały spory niekiedy przeradzające się w zbrojne starcia, szczególnie gdy naprzeciw arianina stawał jezuita. Rzadko dochodziło do zawierania ideowych kompromisów. Jednym z nich jest unia brzeska między częścią wyznawców prawosławia i kościołem łacińskim, w wyniku której powstał nowy kościół w założeniu państwotwórczy, zachowujący prawosławny ryt liturgiczny, ale uznający papieską zwierzchność nad sobą. Kompromis ten, jak się wydaje, nie do końca zadowolił obie godzące się strony i nie spełnił pokładanych w nim nadziei. Ideologia bowiem nie znosi kompromisu.

Stosunki między polską i katolicką większością, a mniejszościami psuły się w miarę osłabiania władzy państwowej. Silna monarchia ostatnich Jagiellonów mogła sobie pozwolić na egalitarne gesty w stosunku do mniejszości. Słabnące od początku wieku XVII państwo i niewydolne jego instytucje musiały oprzeć się na większości, podsycając jej niechęć do słabszych i wzmacniając pozycję Kościoła katolickiego jako siły tę większość konsolidującej. W życiu społeczno religijnym efektem takich działań było np. wypędzenie z Polski arian niegodzących się na zmianę wyznania. Wolności wypowiedzi krępowała wszechobecna cenzura prewencyjna. Oświatę zdominowały katolickie, głównie jezuickie, szkoły zakonne. W obszarze produkcji wydawniczej nastąpiło przejście drukarni mieszczańskich przez zakony (zwłaszcza Towarzystwo Jezusowe) i ekspansja tych ostatnich na tereny dotąd uznawane za tradycyjnie różnowiercze. Uzyskując ekskluzywne przywileje na drukowanie popularnych wydawnictw, drukarnie zakonne

zmonopolizowały na wiele lat rynek książki. Na zmianę tego stanu trzeba było czekać do czasów stanisławowskich – wtedy jednak na naprawę zepsutych i osłabionych instytucji państwa okazało się za późno.

Na koniec dla złągodzenia niezbyt krzepiącego obrazu „pograniczności” w wydawniczej aktywności warsztatów i przedsiębiorstw drukarskich przyjrzyjmy się ciekawoście, ukazującej obszar możliwego porozumienia drukarzy różnych narodowości i wyznań. Tym obszarem jawi się estetyka książki jako materialnego artefaktu kulturowego.

Zapewne na zlecenie Ivana Fedorowa wykonana została ok. roku 1563 renesansowa w swym charakterze ramka drzeworytowa – duża kompozycja przedstawiająca zdobiony motywami architektonicznymi i roślinnymi portal, użyta po raz pierwszy w moskiewskim druku *Apostoła* z 1563 r. a powtórnie w kolejnej lwowskiej edycji tego dzieła (1573); tutaj przestrzeń ograniczoną ramką wypełnił szlachetny w rysunku drzeworyt przedstawiający ewangelistę Łukasza, wykonany najprawdopodobniej przez śląskiego rytownika Wendela Szarfenberga. Trzeci raz ta sama ramka ozdobiła wypełnioną tekstem kartę tytułową Biblii ostrogskiej. Współpracownik Fedorowa w Moskwie i Zabłudowie, Piotr Mścislawiec sporządził w Wilnie w drukarni Mamoniczów niezwykle wierną jej kopię; umieszczona została wraz z drzeworytem św. Łukasza na przedtytułowej karcie, wileńskiej Mamoniczowskiej edycji *Apostoła* (1591). Spodobała się ona tak bardzo innym typografom, że zapewne wypożyczając klocek od Kuźmy Mamonicza, postanowili użyć jej w swoich drukach [6, z. 5. – S. 91, 149, 179]. Znalazła się więc w druku *Postilla albo wykład Ewangelii Niedzielných* kalwińskiego kaznodziei Grzegorza z Żarnowca wydanej przez Jana Karcana, w litewskim, sporządzonym przez Mikołaja Daukszę przekładzie zbioru Jakuba Wujka pt. *Postilla catholicka* (1599), który wyszedł spod pras Drukarni Akademickiej i również litewskim przekładzie *Postilla Lietuviszka* Mikołaja Reja wydanym przez Jana Markowicza {zob. il. 2-4}. We wszystkich tych wydaniach kompozycja prezentuje się równie pięknie, i z takim samym powodzeniem zdobi religijne księgi cyryliczne, kalwińskie i katolickie, zapisane w językach: ruskim, polskim i litewskim. Sztuka książki, jak sztuka w ogóle, jest więc uniwersalna, nie podlega ideologicznemu różnicowaniu, nie da się nagiąć do statusu „jedynie słusznej”.

BIBLIOGRAFIA

1. Błońska Maria Polonika cyryliczne XV-XVIII wieku, czyli o drukach cyrylicznych wydawanych w państwie polsko-litewskim // *Z badań nad dawną książką. Studia ofiarowane profesor Alodii Kaweckiej-Gryczowej w 85-lecie urodzin* – t. 2. – Warszawa 1993. – S. 433-554.
2. Bułhak Henryk, Pirożyński Jan, *Z badań nad początkami drukarstwa cyrylicznego w Krakowie. Uwagi na marginesie książki E.L. Niemirowskiego* // «Roczniki Biblioteczne 1977, z. 1-2, s. 533-545.»
3. Chojecka Ewa Wokół wyposażenia graficznego druków słowiańskich Szwajpolta Fiola // «Biuletyn Historii Sztuki» 1978 nr 3. – S.223-240.
4. Cubrzyńska-Leonarczyk Maria *Oficina supraska 1695-1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów.* – Warszawa 1993.
5. Cubrzyńska-Leonarczyk M. *Katalog druków supraskich.* – Warszawa 1996.
6. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku* [pod red. Alodii Kaweckiej-Gryczowej i in.]. – t. 1 Małopolska, cz. 1 Wiek XV-XVI – Wrocław 1983. – t. 2 Małopolska, cz. 2 Wiek XVII-XVIII. – Kraków 2000. – Z. 6 Małopolska – ziemie ruskie. – Wrocław 1960. – Z. 5 Wielkie

Księstwo Litewskie. – Wrocław 1959. – t. 3 cz. 1 Wielkopolska. – Wrocław 1977. – t. 3 cz. 2 Mazowsze z Podlasiem. – Warszawa 2001. – t. 4 Pomorze. – Wrocław 1962 (we wszystkich tomach obszerne wykazy literatury przedmiotu).

7. Janów Jan Nowy unikat M. Bakałarza oraz kilka uwag o czeskim wpływie na paleotypy polskie // «Slavia» 1950-1951. – S. 311-322.

8. Jaroszewicz-Pieresaławcew Zoja Starowiercy w Polsce i ich księgi. – Olsztyn 1995.

9. Katalog druków cyrylickich XV-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej. Oprac. Zofia Żurawińska, Zoja Jaroszewicz-Pieresaławcew. – Warszawa 2004

10. Kawecka-Gryczowa Alodia Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. – Wrocław 1974.

11. Nemirovskij Evgenij L'vovič Ivan Fedorov, okolo 1510-1583. – Moskva 1985.

12. Nemirovskij Evgenij L'vovič Načalo slavánskogo knigopecataniá. – Moskva 1971.

13. Pirożyński Jan Jeszcze o Sz wajpolicie Fiolu. Uwagi na marginesie pracy Szczepana K. Zimmera // «Roczniki Biblioteczne» 1985, z. 1-2. – S. 3-20.

14. Polonia typographica saeculi sedecimi: tłocznie polskie XVI stulecia - monografie i podobizny zasobów drukarskich. Z. 9-10, Maciej Wirzbięta, Kraków 1555/7-1605; Z. 11, Maciej i Paweł Wirzbiętowie, Kraków 1555/7-1609, oprac. A. Kawecka-Gryczowa. – Wrocław 1974-1981.

15. Ptaśnik Jan Cracovia impressorum XV et XVI ss. – Leopoli 1922.

16. Zapasko Âkim, Isaèvič Âroslav Pamâtki knižkovogo mistectva: katalog starodrukiv vidanih na Ukraïni. L'viv 1981.

17. Zimmer Szczepan Karol The beginning of cyrillic printing Cracow, 1491 from the orthodox past in Poland Boulder, Colorado 1983.

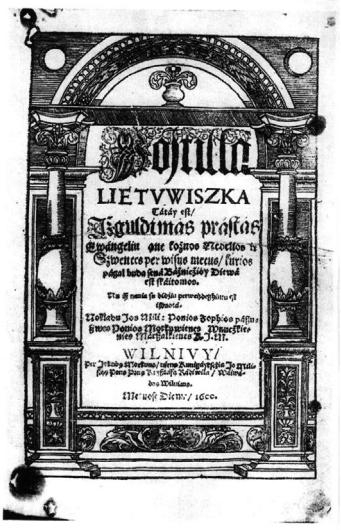
PODPISY DO ILUSTRACJI

1. Triod' cvetnaja, Kraków, Sz wajpolt Fiol, [ante 1491]. – Drzeworyt Ukrzyżowanie i k.1 druku.

2. Apostol, Ivan Fedorov, Lwów 1574. – K. tyt.; Biblia, Ostróg, Ivan Fedorov, 1580/1581. – K. tyt.

3. Grzegorz z Żarnowca, Postylla, [Wilno, J. Karcan], 1597. – K. tyt.; Jakub Wujek, Postylla katolicka, przekł. litewski Mikołaja Daukszy, Wilno, Druk. Akademicka, 1599. – K. tyt.

4. Mikołaj Rej, Postylla, przekł. Litewski, Wilno, Jakub Markowicz, 1600. – K. tyt.

20. M. Rej. Postylla. Przekł. litewski. Wilno, J. Markowicz, 1600. 2°. Karta tytułowa. – Pomniejszenie. – (Do s. 151).

Grzegorz z Żarnowca: Postylla. [Wilno, J. Karcan] 1597. 2°. Karta tytułowa. – Pomniejszenie. – (Do s. 110).

1. J. Wujek: Postylla. Przekł. litewski M. Daukszy, Wilno, Druk. Akademicka, 1599. 2°. Karta tytułowa. – Pomniejszenie. – (Do s. 20; por. ilust. 12 i 26).

12. Apostol. Lwów, I. Fedorow, 1574. 2°.
Karta tytułowa. — Pomniejszenie. — (Do s. 89).

22. Biblia. Cstróg. I. Fedorow, 1580/81. 2°.
Karta tytułowa (repr. z pracy I. Sviencickij: *Polotky tabl. X s. 19*). —
Pomniejszenie. — (Do s. 168).

